

MEGJEGYZÉSEK EGY ÚJ SZEMANTIKÁRÓL*

REDL KÁROLY

I

„Valamely tudomány tanulmányozásához az szükséges, hogy az ember ne hagyja magát eltántorítani az elvek által. Az elvek általánosak és nem jelentenek sokat. Úgy tűnik föl, csak az tudja jelentésüket, aki a különös birtokában van. Gyakran rosszak is. Az elv a dolgokról való tudat, és a dolog gyakran jobb, mint a tudat.”¹ Hegel e szavai, amelyek komoly intés gyanánt is felfoghatók a modern lingvisztikában és lingvisztikai filozófiában tapasztalható elvi-módszertani korlátozottság leküzdésére, bizvást mottójául szolgálhatnának Zsilka János új munkájának, amelyben a szerző éppen a hegeli figyelmeztetés szellemében tesz jelentős lépést előre az említett korlátok meghaladására, felhasználva és továbbfejlesztve a nyelvtudomány legjobb belátásait. Nyilvánvaló, hogy a hegeli aforizmban rejlő követelmény az elmélet és empiria viszonyának alapos átgondolását, kritikai átértékelését teszi szükségessé. A nyelvi megismerés új fokának kiküzdése, ami a szerző egész eddigi munkásságának fő törekvése volt, egyszerre feltételezi az elméleti kritikát és – e kritika feltételeként – maguknak a nyelvi tényeknek a mélyebb és helyesebb megértését. A korábbi elméletek viszonylagosan jogosult, pozitív mozzanataiban rejlő ígéretet az elemzés elmélyültebb munkája váltja valóra.

A hegeli intésnek megvan a maga aktualitása a nyelvtudomány szempontjából. Az a mintegy száz év óta tartó folyamat ugyanis, amely bizonyos filozófiai, elsősorban ismeretelméleti kérdésfeltevéseknek alakulása és a nyelv-

tudmánynak – az általános ideológiai összefüggésektől korántsem független – fejlődése következményeképpen a nyelv problémájának előtérbe kerüléséhez vezetett, bármennyire is kedvezett a nyelv iránti érdeklődés megnövekedésének, belső előfeltevéseit illetően korántsem volt problémamentes. A nyelv és a nyelvi jelentés problémáit ismeretelméleti aspektusból közelítették meg. Az ismeretelmélet azonban éppen úton volt, hogy szubjektivistá módon feloldja tárgya magánvaló létét, vagy – az ellenkező végletbe esve – éppenséggel hiposztazálja azt. Az ismeretelmélet számára a nyelv elemzése nemcsak a pszichologizmuson való túljutás pallója volt, hanem, a beszűkülés általános tendenciájának megfelelően, a valóság egyfajta pótlékévé vált. A nyelv árfolyamának ilyesféle felértékelése azonban korántsem bizonyult kedvezőnek a nyelv valóságos természetének feltárása szempontjából. A nyelv jelentőségének túlbecsülése az ismeretelméletben valójában nem vezethetett el a nyelv igazi jelentőségének felismeréséhez a megismerésben, így tulajdonképpen a nyelv alábecsülését jelentette. A tudat a tükröt mintegy a tükrözöttnek vette, s így tükre sajátos természetét fel nem fedezhette, illetve amit ebből meglátott, azt mint fogyatékossgot fogta fel, amelyet a nyelv tökéletesítésével próbált kiküszöbölni.

Am azok a törekvések sem kedveztek a nyelv objektív természete feltárásának, amelyek a formalizált nyelvek kialakításának és a matematikai logikának a szemszögéből közelítették meg a nyelv problémáját. A mesterséges nyelv–természetes nyelv szembeállításban az utóbbi eleve hátrányos helyzetbe került. Itt nem is annyira a természetes nyelv ún. kritikája, ill. a mesterséges, formalizált nyelvek fölényének emlegetése a döntő, hanem az, hogy a mesterséges nyelvek felépítésének elvei – egyoldalúan logikai (mégpedig formális logikai) és deduktív-axiomatikus jellegük miatt – eleve alkalmatlanok voltak a

*Zsilka János: „A jelentés szerkezete” (A jelentés-mozgás egysége), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 262.

¹A jénai periódusból való aforizmat lásd Karl Rosenkranz: „Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Leben”, Berlin 1844, 545. (Révai Gábor fordítása.)

jóval bonyolultabb nyelvi dialektika megragadására. A nyelvtudomány maga sem mentes a pozitívista-szubjektívista ismeretelmélet hatásától, amely döntő befolyást gyakorolt a történeti szemléletről a rendszerjellegű szemléletre áttérő tudományra. Ez a körülmény bizonyos kétértelműséget vitt minden előrelépésbe. Bizonyítják ezt azok a nyelvfilozófiában és a nyelvtudományban megfigyelhető elméleti mozgások, amelyek az elvi alapok érintetlenül hagyása mellett az egyik álláspont korlátait egy másik részaspektus kidolgozásával próbálták meghaladni. De ez a kiegészítő toldozgatás csak beszéd volt a nyelvről, csak körüljárása a tárgynak, ami mindig új oldalról mutatkozott meg, de bensejét nem tárta fel. Mintha a nyelvtudomány reprodukálta volna a filozófus Wittgenstein két korszakának, a nyelvről kialakított kétféle felfogásának gondolati tendenciáit, az „Értekezéstől” a „Vizsgálódásokig”, a logikai analízistől a lingvisztikai analízisig. A nyelv logikai, homogén, apriori, lényegi képződményként való értelmezésétől, a heterogén sokféleséget, pluralisztikus véletlenszerűséget, a pragmatikus jelleget hangsúlyozó értelmezéséig. Attól a koncepciótól, hogy: „A nyelv áruhába öltözteti a gondolatot”, addig a felfogásig, hogy „Nyelvünk – egy régi városra emlékeztet: sok kis utca, régi és új házak, különböző korokban épült mellékszárnnyak, amelyeket új sugárutak, egyenes utcák és szabványházak sokasága vesz körül.”² Azt is mondhatnánk, hogy a nyelvtudomány mintegy saját időben egymást követő fázisaivá bontotta szét a Morris-féle aspektusokat (szintaktika, szemantika, pragmatika).

„A jelentés szerkezete” a nyelvből beszél, a különösen mozog. Továbbfolytatódik benne a korábbi kutatások során centrális fontosságúnak bizonyult tárgyias mondatformák vizsgálata, ezúttal hangsúlyozottan szemantikai szempontból. Ezt azért kell kiemelnünk, mert Zsilkanál a szintaktika és szemantika sohasem szakadt el egymástól: a formák dinamikáját éppen a tartalmi differenciák alapján lehetett kidolgozni.

A jelentéstartalom és mondatforma szerves kapcsolatának gondolata már a korábbiak során is fontos elvi különbség kimunkálását jelentette a generatív grammatika pozíciójával szemben. A jelen munkában ez az eltérés tovább konkrétizálódik. A generatív koncepció, a jelentés iránti,

kezdetben megnyilvánuló teljes érdektelensége után, a szintaxis nyomására eljutott a jelentés kérdéséig, ill. a jelentés és a szerkezet összefüggéséig, a szintézis azonban nem jött létre: a szemantikát aszintaktikus módon kezelték – mint Weinreich megállapította. A generatív grammatika nem bizonyult képesnek a nyelvi forma és a tartalom egységének elméleti megragadására. Forma és jelentés viszonya megmaradt külsődlegesnek. Az az elméleti korlátozottság, amely a konkrét, individuális szintet csak mint az elvont általános szintből levezetettet és az általánost csak mint üres általánost tudta felfogni, érvényesült mind a szintaxis, mind a szemantika kiépítésében, mind pedig ezek egymáshoz való viszonyának kidolgozásában.

Zsilka János kutatásai ettől a mechanikus szemlélettől eleve távol álltak, s így most, amikor a nyelv rendszerének feltárásában megérlelődött a helyzet egy egységes jelentés-rendszer kimunkálása, erre jóval hatékonyabb elvi-módszertani alapok birtokában kerülhetett sor.

II

Nézzük meg közelebbről, milyen eredményekre vezetnek a nyelvi formák összefüggéseire, azok működésére vonatkozó elemzések.

1. Bizonyos *dialektikus* összefüggések felismerése a nyelv működésében:

a) A *megszüntette-megőriz* elvének érvényesülése a szerves rendszer mozgásfolyamataiban.

Az egyes mondatok (formák) csak úgy érthetők meg, ha más mondatokra vonatkoztatjuk őket, ill. a levezetett mondat megszüntette őriz magában egy másikat, amely a levezetés kiindulópontja. Pl. *megköti* + *a kutyát* megszüntette őriz magában a *köt(i)* + *(a) láncot* (+ *a kutyára*).

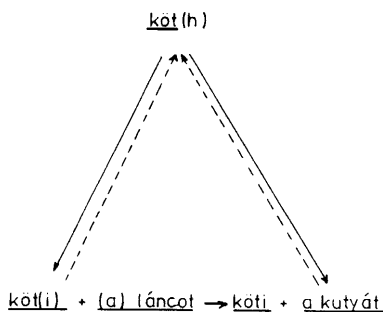
A megszüntette-megőriz elve több szinten működik: így első-, másod-, harmad- stb. fokú érvényesüléséről beszélhetünk a formák működésében. Pl. *köti* + *a kutyát* + *a karóhoz* közvetlenül feltételezi: *(meg)köti* + *a kutyát*, tehát a korábban levezetett formát – annak továbbfejlesztése; és azon át közvetve: *köt(i)* + *(a) láncot*. Vagyis az adott esetben a megszüntette-megőriz másodfokú érvényesüléséről van szó. Ezzel azonban nem zárul le az elv érvényesülése: *a kiköti azt, hogy* metaforikus jelentés *általában* feltételezi a megszüntette-megőriz elvének előbbi érvényesüléseit – tehát az elv érvényesülését a tulajdonképpeni jelentések szintjén. Ami annyit jelent, hogy a

² Wittgenstein két korszakáról lásd M. Kozlova: „Nyelv és filozófia”, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1976, 66., 204.

megszüntette-megőriz elve az adott esetben már harmadfokon érvényesül. [A tulajdonképpeni (*köti + a láncot*; *köti + a kutyát*) és metaforikus (*ki-köti azt, hogy*) összefüggésre vonatkozó megállapítások a szemantika közhelyei közé számítnak.]

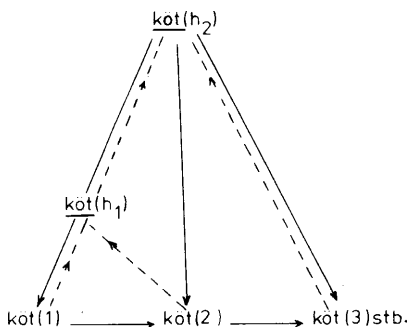
A szerves rendszer összefüggésének feltárásával párhuzamosan a szerző ún. nyelvi-logikai levezetéseket végez:

Pl. a *köti + a kutyát* – amint láttuk – a *köti + a láncot*-ból levezethető. A levezetéssel párhuzamosan azonban a *köt* két formájából egy harmadik *köt* vonható el, általánosítható (= *köt* (hipotetikus))³; amelyből a két – közvetlenül létező – *köt* deduktíve levezethető:

A nyelvi-logikai általánosítás során levezetett ún. hipotetikus forma megszüntette őrizi magában a *köt* két közvetlen (szerves) formáját.

A szerves levezetésekkel egyidejűleg a hipotetikus összefüggések egész rendszere építhető ki. Pl:

³ Hipotetikus: a szerző terminológiájában = absztrakt; az elvont elemekből kiépített rendszer csak közvetve adott – kikövetkeztethető; tehát a hipotetikus semmiképpen sem fiktív, hanem objektív.

h = hipotetikus; *h₁* = hipotetikus első fokon; *h₂* = hipotetikus másodfokon – stb. a konkrét sikon folyó levezetések fokának megfelelően.

A hipotetikus rendszer megszüntette őrizi magában a szerves rendszer összefüggéseit.

A szerves-hipotetikus összefüggésre vonatkozó megállapítások a szerző legjelentősebb felismerései közé tartoznak. Ez az a pont ugyanis, ahol elemzéseiben a hagyományos nyelvészet eredményei és a modern generatív grammatika deduktív törekvései szintézisre jutnak. Ugyanis a hagyományos leírás *töredékes* összefüggések felismeréséhez már eljutott; Zsilka János a töredékes összefüggéseket egységes láncolatá építi ki – a hagyományos elemzések eredményeit is magasabb szintre emelve; másfelől a generatív grammatika *deduktív* levezetéseit juttatja érvényre a hipotetikus rendszerben. Ez egyúttal a Zsilka-féle elemzés integrációs jellegére utal: nem egyszerűen különbözik az eddigi eljárásoktól, hanem magába építi azokat, egyesítve pozitív eredményeiket.

b) A *rész* – *egész* összefüggése a rendszerben.

A nyelvtudomány Saussure óta a rendszer természetének megismerését tette meg a nyelvészeti kutatások elsőrendű feladatává. A feladat megoldása során kiderült, hogy a rendszer több oldalról közelíthető meg. A megközelítések egyik lehetősége: a részek közötti összefüggések feltárása; a másik lehetőség: a részek és a rendszer-egész kapcsolatának vizsgálata. A különböző irányzatok egyoldalúak, vagy az egyik, vagy a másik megközelítési módot (metódust) követik. Zsilkánál a kétféle összefüggés vizsgálatának eredményei egy egységes mederbe terelődnek, mivel a részek közötti összefüggések az egész felé irányulnak – az egész – ennek megfelelően – mint a részek általánosulása létezik; másfelől a részek deduktíve vezetődnek le – a tartalmas egész felől. Lássuk közelebbről, hogyan oldja meg a szerző ezt a feladatot.

A mondat mint *egész* és a mondatot alkotó viszonyok mint *részek* egységet alkotnak. Az egyes sorok (= mondatok) és az azokat alkotó viszonyok belülről tételezik fel egymást. Pl. a *köti + a láncot* eleve arra vonatkoztatva, *amire köti*, nyeri el az értelmét:

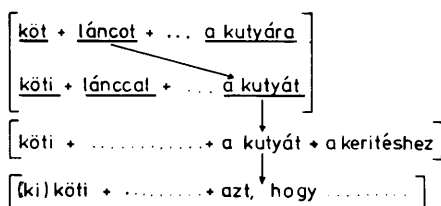
köt + láncot + valamire.

Vagy megfordítva: *köti + a kutyát* csak arra vonatkoztatva, *amivel köti*, jelenti, amit jelent.

Zsilkának éppen az ide vonatkozó megfigyelései utalnak bizonyos grammatikai viszonyok tudatfejlődési vonatkozásaira. Pl. az idézett példa

alapján világos, hogy az accusativus objectivus (*köti – a kutyát*) csak az eszközre vonatkoztatva létezik. A *tárgy* és az *eszköz* fogalma belülről tételezi fel egymást. A feltételezettség belső okait vizsgálva a szerző a rendszer és a rendszert létrehozó történet kapcsolatának problémájához jut el. Zsilkanak éppen ezek a gondolatai utalnak arra, hogy a rendszerben megfogható összefüggések mint tudattörténeti összefüggések értelmezhetők.

A mondatok és a mondatalkotó viszonyok (*eszköz, tárgy* stb.) belülről tételezik fel egymást. A mondatok pedig levezethetők egymásból. Értethető: a mondatokat egymásból levezetve, a mondatalkotó viszonyokat is levezetjük egymásból. Pl. a tárgy különböző viszonyai:

A levezetések során a mondatalkotó elemek rendszeréhez mint elemek rendszeréhez jutunk el. Az elemek rendszerének, ugyanúgy mint a mondatoknak, két aspektusa van: szerves – hipotetikus.

Az elemeknek ebben a rendszerében *egyfelől* a rész–egész viszonya érvényesül: a mondat és a mondatalkotó elemek viszonyai belülről tételezik fel egymást. *Másfelől*: az elemek rendszerén belül a megszüntetve-megőriz elve érvényesül. Pl. az accusativus objectivus (*a kutyát*) megszüntetve őrizi magában a belső tárgyat. [Belső tárgy: pl. *köti – a láncot (= meg-láncol)*; accusativus objectivus: *köti + a kutyát*.] Továbbá: a belső tárgyból az accusativus objectivust levezetve, a nyelvi-logikai általános szintjén egy hipotetikus tárgyhoz jutunk. A hipotetikus tárgy megszüntetve őrizi magában a tárgyak – szerves síkon élénk lépő – formáit.

Az elemek rendszere azonban egy más vonatkozásban ugyancsak a rész–egész viszonyának, illetve a megszüntetve-megőriz elvének az érvényesülését mutatja. Az elemek rendszere ugyanis, pl. a tárgy rendszere, egy sajátos „sarkításban” a mondatformák rendszerét zárja magába, vagyis a rész–egész viszonya ismét egy sajátos formában érvényesül. Amit pedig a tárgyról így elmondtunk,

bármely más – a mondatok, ill. azok formái által tartalmazott – esetről (pl. eszköz, lokális, dativus) elmondható.

2. A nyelv rendszerének és a nyelven kívüli valóság szerkezetének összefüggése.

A nyelv és a nyelven kívüli valóság viszonyának a kérdése lényegében – mint ahogy Zsilka János egyik cikkében erre utal⁴ is – szinte régebbi, mint a nyelvtudomány, pontosabban a nyelvi elemzés kezdetei ennek a problémának a boncolgatása során bontakoztak ki – a szofista nyelvelméletben. A probléma tartalma egyelőre: a szavak (hangalakja) és a tárgyak közötti összefüggés. E viszony állítása vagy tagadása keretében indul meg egyáltalán a grammatikai elemzés. A kérdés a későbbiekben a grammatika mind konkrét megismerésével párhuzamosan egyre szélesebb és mélyebb formában fogalmazódik meg.

Miután a logikai és a grammatikai kutatások szétváltak, a kérdés újult erővel vetődött fel a *grammatica speculativa* gondolatkörében a XII–XIII. századtól kezdve. A kérdés tartalma most már gazdagodik: a nyelvi kategóriák és a logikai kategóriák összefüggése, illetve a nyelvi kategóriák és a nyelven kívüli valóság összefüggése – a logikai kategóriákon keresztül – áll az érdeklődés homlokterében.

Anélkül, hogy a kérdést tovább részleteznénk, csupán utalunk rá: Saussure a század elején a nyelvi rendszer gondolatához jut el. A nyelvi rendszer karakterisztikus vonása – szerinte – az önkényesség. (Bár bizonyos belső motivációknak a lehetőségét ő maga hangsúlyozza.) A kérdés természetesen a rendszer fogalmának a felvetésével rendkívüli mértékben kiterjed és egyben elmélyül. A kérdésnek két lényeges aspektusa van: van-e a nyelv rendszerének és a nyelven kívüli valóságnak bizonyos megfelelése (vagyis a nyelvi rendszer pragmatikusan megalapozott-e); illetve, ha így van, egyáltalán képes-e az ember a nyelv nélkül a nyelven kívüli valóságot elsajátítani.

Zsilka János eddigi munkáit jellemzi, hogy a nyelv szerkezetét közvetkeztesen pragmatikus alapokra építi. Elemzése arra az eredményre vezetnek, hogy a nyelv szerkezete és a nyelven kívüli valóság – a mindennapi tapasztalatokban feltáru- – szerkezetük között izomorfia áll fenn.

A mondatformák viszonyait elemezve, Zsilka János arra az eredményre jut, hogy pl. a tárgy használata belsőleg tételezi fel az eszköz használatát; a tárgyasítás – nyelvilleg – csak az eszközön

⁴ Zsilka János: A jelentés szerkezete; „Valóság”, 1971/10.

keresztül lehetséges. A rendszer egész mozgásának középpontjában pedig a tárgy áll – a sorok a tárgy fejlődésének tengelyében vezethetők le egymásból. A rendszernek – amint láttuk – több szintje van. Valamennyi szinten azonban az eszköz és a tárgy kapcsolata újból és újból reprodukálódik. Ennek alapján Zsilka arra a következtetésre jut, hogy az eszköz használata, ill. általában a közvetítettség – vagyis hogy valamin keresztül hatunk egy másik dologra – az egész rendszer funkcionálásában meghatározó fontosságú.

Zsilkának éppen a tárgyra vonatkozó ilyen irányú megfigyelései a generatív koncepció újabb változatainak – pl. Fillmore koncepciójának – szempontjából tanulságosak. Fillmore a mondat jelentését végző soron a mélyszerkezet esetkonfigurációira vezeti vissza. A mélyszerkezetben pedig a tárgy nem szerepel; a tárgy felszíni jelenség, amely a mélyszerkezetről a felszíni szerkezetre áttérve, a transzformációk során áll elő. A tárgy tehát – mivel a mélyszerkezetben nem szerepel, és a jelentés ott karakterizálódik szintaktikailag – a mondat jelentése szempontjából nem releváns. Zsilkánál a tárgy, mint a rendszer leglényegesebb pontja, a jelentés szempontjából meghatározó fontosságú; fontosságát pedig a mindennapi gyakorlat, tapasztalat alapján nyeri el.

A rendszerben a mondatok a valóságtartalom kitágulásának irányában vezethetők le egymásból. Zsilka szerint az ennek jegyében végbemenő folyamat egy meghatározott pontján – az accusativus objectivus kialakulása után – következik be a részeshatározó belépése a rendszerbe. A részeshatározót tartalmazó sorokban pedig a jelentés egy bizonyos fejlődése mehet végbe. A részeshatározó tehát, mint a fejlődő tárgy egy meghatározott formájának a variánsa lép be a rendszerbe, és a jelentés egy bizonyos elhajlását idézi elő; majd ezekből az elhajlásokból kiindulva az egész jelentérendszer érintő dimenzionális változást okoz.

A metaforikus szintre – már Zsilka korábbi munkái alapján is – egyértelműen jellemző, hogy mondatok válnak egymással összekapcsolhatóvá, a tükrözött valóságtartalom maximálisan kitágul.

Zsilkánál a nyelv rendszerét végül is a nyelven kívüli valóság határozza meg, mégpedig abban a formában, ahogyan az a mindennapi tapasztalatok szintjén számunkra feltárul.

3. Az eddig felsorolt összefüggések Zsilka János különböző formákban megfogalmazott – egyre elmélyülő – rendszerének állandó elemei; amelyeknek az évek során hol egyik, hol másik oldala került élesebb megvilágításba.

„A jelentés szerkezeté”-nek alapproblémája a tulajdonképpeni és metaforikus jelentések viszonya – az eddig tárgyalt ún. szerves rendszeren belül. A viszony kifejtése során arra az eredményre jut, hogy a tulajdonképpeni és metaforikus jelentések közötti átmenet különböző fokozatokban valósul meg; továbbá, hogy magukon a metaforikus jelentéseken belül ugyanolyan rétegződés figyelhető meg, mint a szerves rendszer különböző fokozatai között. Ez mindenekelőtt az eddig tárgyalt dialektikus összefüggések újabb variációkban való megjelenését vonja maga után.

Továbbá, nyilvánvalóvá válik a könyvben, hogy ugyanannak a jelentésnek a tulajdonképpeni és metaforikus szintje közötti átmenet már csak a különböző jelentések közötti összefüggések alapján érthető meg. A különböző jelentések összefüggései a metaforikus szint kibomlásában, a jelentésintegráció fogalmában határozódnak meg.

Egyidejűleg megvilágosodik, hogy a jelentésintegráció a megszüntetve-megőriz elvének egy újabb, magasabb szinten való megvalósulását jelenti. A magasabb szint tartalma így határozható meg: az eddigiek során megfigyelhettük azt a pontot, ahol egy jelentés, illetve forma egy újabb, nagyobb hatásugarú jelentésbe, ill. formába fordult át (ugyanannak az igének a különböző jelentéseiről volt szó); a metaforikus jelentések már nem érthetők meg egyetlen (= ugyanannak az) igének, ill. a vele alkotott mondatoknak a belső mozgásából; a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések határán lezajló mozgás már csak a különböző jelentések összjátékából érthető meg. Pl. a *köt* metaforikus jelentése Arany Jánosnál: *köti a bordát valakire* csak mint az *elad/ktnál*, ill. *megvásárol + kényszerít* integrációja érthető meg. Ezzel az integrációval (és az integrációval párhuzamos szintaktikai kiterjedéssel) egyidejűleg dimenzionálódik belülről a *köt*: *köt*(tul.) → *kényszerít* → *köt*(met.), amikor is a *köt*(met.) = {[*kényszerít* (⊃ *köt*(tul.))]} + [*elad/ktnál*, ill. *megvesz* stb.].

A különböző jelentések kialakulása a jelentésintegrációkban az integrációk további – hierarchikus – tagozódásának kiépülésével halad párhuzamosan. Ez annyit jelent, hogy a jelentés léte nem merül ki az integrációkban közvetlenül résztvevő elemekkel; az integrációk hierarchikusan olyan további, általános jelentésmozzanatoknak rendelődnek alá, amelyek a jelentés ún. logikai elemzésének eszközei.

Zsilkának ez a felismerése éppen az általa bemutatott tudománytörténeti összefüggések alap-

ján, a következőkben határozható meg. Saussure a század elején jelelméletének keretében eljutott a fogalom és jelentés egzakt elhatárolásához. Az ún. mezőelméletekben – a 30-as években – valóban valami specifikusan nyelvit próbáltak a jelentérendszer keretében megragadni. (Ennek a körébe esik W. Porzig kísérlete is, aki a szintaktikai szerkezet és a jelentés összefüggéseit elsőnek teszi meg konkrét kutatás és elméletalkotás tárgyává.) A következő évtizedekben ez a nagy felismerés nem vált konkrét kutatások alapjává. A 60-as években pedig, amikor az amerikai nyelvészet a szintaxis felől ismét eljut a szerkezet és a jelentés kérdéséhez, a probléma megoldása kapcsán a lexikonban a jelentés logikai jellegű elemzése folyik. Zsilka-nak éppen az utóbb érintett eredményei utalnak arra, hogy – amint megfogalmazza – a fogalmak legalább annyira visszavezethetők nyelvi jelentésekre, mint amennyire a nyelvi jelentések levezethetők – a logikai levezetés keretében – elvont tartalmi elemekből. Zsilkánál a szűkebb körű integrációkra ráépülő rétegek éppen a jelentésnek erre a kettős mozgására utalnak. És ezen a ponton egyúttal az eddig érintett mozgásokkal szemben, mint új mozzanat jelentkezik: a jelentésen belül folyó kettős mozgás a jelentések és a fogalmak között folyó kettős mozgásba torkollik bele.

III

Kettős mozgás a nyelvben.

A marxista nyelvfilozófia számára nyilvánvalóan az egyik leglényegesebb mozzanat a nyelvi mozgásfolyamatokban megragadható kettősség vagy kétirányúság.⁵ Az eddigi kutatások során a nyelv működésében megnyilvánuló kettős mozgás több formában tárult fel:

1. A nyelvtudomány egyik legrégebbi felismerése, hogy a közlés folyamatában a *jel tárgya* konkrét; a tárgyra pedig a jel csak a *jelentésen* keresztül képes vonatkozni – amely jelentés viszont általános. A közlés folyamatában tehát a konkrét és általános megbonthatatlan és ellentmondásos egységet alkot: a jel csak az általános jelentés alapján képes a tárgyra vonatkozni; és a

⁵ Ezt a szempontot hangsúlyozza általános filozófiai megfontolások alapján Lukács György: „Az esztétikum sajátossága”, I, Budapest 1965, 79–81. és „A társadalmi lét ontológiájáról”, II, Budapest 1976, 199–200.

jelentés a konkrét tárgyakon keresztül képes ismét módosulni.

2. A kettős mozgás, most már a közlés folyamatára való tekintet nélkül, magán a nyelven belül is nyomon kísérhető. A probléma maga szintén nem egészen új. H. Paul, a múlt század végén az *uzudlis-okkaziondis* jelentés megkülönböztetésével ennek a felismerésnek már a birtokában volt. A későbbiekben ez az összefüggés, ahogyan maga Zsilka a bevezető részben leírja, több más jelentős nyelvésznl is felmerült. Zsilka utóbbi kötete éppen a jelentésen belüli ellentett mozgás konkrét megismerésében jutott a korábbiaknál messzebbre.

3. A jelentések kettős mozgása, amint Zsilka elemzéseiből kiderül, végül is a jelentés és – a jelentésekből kiemelhető – elvont tartalmi elemek kettős mozgásához vezet el. A jelentés és az elvont tartalmi elemek közötti kapcsolat, ill. konkrét működésük a kapcsolatban, bár a parafrázisokban evidens, csak az elemzések tömegében állapítható meg.

A középkori nyelvfilozófia óta világos, hogy a jeleket végül is a fogalmakon keresztül vonatkoztatjuk a nyelven kívüli valóságra. (Voces significant res mediantibus conceptis.)

A nyelvi mozgásfolyamatnak tehát három szférája van: beszédfolyamat (denotatum-designatum viszonya) – jelentések belső mozgása (jelentések egymás közötti viszonya) – jelentés-fogalom közötti mozgások (jelentés és fogalom viszonya).

Mivel a jelet végül is a fogalmon keresztül vonatkoztatjuk a jel tárgyára, világos, hogy a jelentésekben lezajló kettős mozgás a fogalmak és a denotatumok pólusai között fennálló feszültségből táplálkozik.

IV

A marxista nyelvfilozófia kidolgozásának – ami még korántsem elintézett feladat – mind a különböző (polgári) koncepciókkal folytatandó kritikai vitájában, mind pedig a nyelv kategóriális struktúrájának feltárásában, szükségképpen támaszkodnia kell nemcsak a nyelvre vonatkozó korábbi filozófiai nézetekre, amennyiben azok egy-egy mélyebb bepillantást nyújtanak a nyelv természetébe, hanem – elsősorban – azokra a konkrét nyelvi vizsgálatokra, amelyek a nyelvet mint a valóság tükrözésének és az emberek közötti kommunikációnak – a tudatfejlődés fokainak nyomát is magán megőrző – bonyolult eszközt

a maga sokrétűségében és rendszerszerűségében teszik felfoghatóvá. Az előljáróban idézett hegeli gondolat komolyan vétele annál is fontosabb, mert a nyelv ma egész szerteágazó problematikájával együtt – különböző okok összefonódásának következtében – az elméleti munka egyik kulcskérdésévé, a viták egyik kristályosodási pontjává vált nemzetközi viszonylatban, s az itt hozott döntések nemritkán messze kisugárzó gyakorlati érdekekkel is bírnak, gyakran problematikus technikák elterjedéséhez is vezetnek. A legkülönbözőbb kérdések megoldása – mint amilyenek pl. a költői

nyelv törvényszerűségeinek kidolgozása, a magyar nyelv mindmáig hiányzó, elméletileg modern módszerekkel feldolgozott nyelvtanának elkészítése, a nyelvoktatásban egy mélyebb nyelvi tudat elterjesztése, vagy még az olyan nem közvetlenül nyelvészeti kérdések tisztázása is, mint a képi nyelv (filmszemiotika) természete – elképzelhetetlen kiterjedt és szervezett nyelvtudományi alapkutatások nélkül. Úgy tűnik, Zsilka János új munkája éppen ezen a területen tesz jelentős lépést előre.